

Η Θεία Λατρεία κατά την περίοδο της Τουρκοκρατίας

Αφιέρωμα / 1821-2021: Ανάσταση του Γένους / Θεία Λατρεία

Παναγιώτης Σκαλτσής, Καθηγητής Τμήματος Θεολογίας Α.Π.Θ.

Κατά την μακρόχρονη καταπίεση του γένους των Ελλήνων, τη στέρηση της ελευθερίας των και την κάθε μορφής δοκιμασία τόσο από την Ανατολή (Τούρκους), όσο και από τη Δύση (μισσιονάριοι), επικρατεί και η αμάθεια. Στην πνευματική αυτή ερήμωση περισσότερο από κάθε άλλον αντιστάθηκε η Εκκλησία με τους λογίους της, τα κείμενά της, την παράδοσή της, τα μοναστήρια της, τον κλήρο της, την εμπνευσμένη και συντονισμένη καθοδήγηση που είχε από το Οικουμενικό Πατριαρχείο.

Ακόμη και την εκπαίδευση των ελληνοπαίδων την ασκούσε η Εκκλησία στο νάρθηκα των Ι. Ναών, όπου, εκτός από την αριθμητική, τις γραπτές ασκήσεις στα πινακίδια και τα αποσπάσματα αρχαίων Ελλήνων συγγραφέων, κυριαρχούσε η θρησκευτική φιλολογία, δηλαδή «Οκτώηχοι, ψαλτήρια, Ανθολόγια, Ευχολόγια, Απόστολοι, Δαμασκηνοί, Παράδεισοι, Νέοι Παράδεισοι, Νέοι θησαυροί, Παρακλητικές, Τριώδια, Εκλόγια, 'Ψαλτηρόπουλα', Πεντηκοστάρια, Αμαρτωλών σωτηρία, Ειρμολόγια, Κατηχήσεις, Συνόψεις, Μαργαρίται κ.α.

»[1].

Η θεία Λατρεία αποτελούσε το κέντρο της πνευματικής ζωής και της εκπαίδευσης των ορθοδόξων Ελλήνων. Υπάρχουν μάλιστα συγκεκριμένες πρωτοβουλίες και δραστηριότητες που μαρτυρούν αυτήν την πραγματικότητα. Μαρτυρούνται επίσης και λειτουργικά δρώμενα, κυρίως έριδες λειτουργικές, οι οποίες σημάδεψαν αρνητικά αυτήν την εποχή και έδωσαν αφορμή για συζητήσεις και ερευνητικές πρωτοβουλίες στις μέρες μας. Οι κύριοι παράγοντες λοιπόν που χαρακτηρίζουν την περίοδο της Τουρκοκρατίας όσον αφορά τη θεία Λατρεία είναι τα μεταβυζαντινά λειτουργικά υπομνήματα, τα έντυπα λειτουργικά βιβλία, λειτουργικές καινοτομίες και έριδες, η περί τους νεομάρτυρες υμνογραφία και η λειτουργική ζωή στο Άγιον Όρος.

Στη συνέχεια θα ασχοληθούμε περισσότερο, αλλά με συντομία, στα παραπάνω θέματα προκειμένου να έχουμε σαφέστερη εικόνα περί της συμβολής της θείας Λατρείας στην πνευματική αφύπνιση και αναγέννηση των εθνικά υποδούλων, αλλά πνευματικά ελευθέρων Ελλήνων.

α) Η βυζαντινή παράδοση της θεολογικής προσέγγισης και ερμηνείας της θείας Λειτουργίας συνεχίζεται και κατά τη μεταβυζαντινή εποχή, σε μία προσπάθεια να παιδαγωγηθεί λειτουργικά ο λαός του Θεού και να μην ξεκοπεί από το παρελθόν του. Το πρώτο υπόμνημα αυτής της περιόδου είναι του Ιωάννου Ναθαναήλ, λογίου κληρικού από το Ρέθυμνο της Κρήτης (1537-1577), οικονόμου και επιτρόπου στο Ηράκλειο της Κρήτης του τότε Οικουμενικού Πατριάρχου Ιερεμία Β΄ του Τρανού

(1572-1579). Στον Πρόλογο αυτού του έργου (έτους 1574) σημειώνεται πως η έκδοσή του συνδέεται με το γεγονός ότι το γένος μας περιέπεσε σε ποικίλες ανωμαλίες. Τονίζεται επίσης ότι «*χρέος είναι λοιπόν εις κάθε χριστιανόν ορθόδοξον, τόσον ιερέα ωσάν και εις λαικόν και μοναχόν και είτινος τάξεως ήθελεν είστεν, να ξεύρη και να γνωρίζη ορθά την θείαν Λειτουργίαν. Είτα να πιστεύει και να τιμά όλα εκείνα οπού γίνονται εις αυτήν ως θεία και ιερά, άγια και φρικτά μυστήρια*» [2].

Το εν λόγω υπόμνημα εντάσσεται στη μεταφραστική κίνηση του 16ου αι. στην Ελλάδα, με στόχο την ανύψωση του μορφωτικού και πνευματικού επιπέδου του λαού και την αντιμετώπιση της εκ μέρους των Λατίνων προπαγάνδας [3]. Χαρακτηριστικό του έργου του είναι ότι ανθολογεί μεγάλα τμήματα από τα βυζαντινά υπομνήματα, τα οποία και παραφράζει στην ομιλούμενη τότε γλώσσα προσθέτοντας ορισμένες φορές και δικές του ερμηνευτικές απόψεις. Ιδιαίτερη προτίμηση δίδει στους Γερμανό Κωνσταντινουπόλεως, Νικόλαο Καβάσιλα και Συμεών Θεσσαλονίκης.

Το υπόμνημα του Ιωάννου Ναθαναήλ και αυτό του Μελετίου Συρίγου απετέλεσαν τον κορμό του κειμένου που ενέκρινε η Σύνοδος της Μόσχας το 1656, προκειμένου να στηρίξει τη λειτουργική μεταρρύθμιση του Πατριάρχη Νίκωνα. Ιδιαίτερη εκτίμηση επίσης έτρεφαν στο πρόσωπο του Ιωάννου Ναθαναήλ οι Αγιορείτες και το έργο του αξιοποιήθηκε στην επί Πατριάρχου Δοσιθέου Σύνοδο του 1672 στο Ιεροσόλυμα, προφανώς για την ορθόδοξη Ευχαριστιακή του θεολογία [4] .

Ανάλογον ενδιαφέροντος με τεράστια συμβολή στη διάσωση της ορθοδόξου πίστης και στη λειτουργική αγωγή του πληρώματος της Ορθόδοξης Εκκλησίας είναι και τα ερμηνευτικά υπομνήματα Μελετίου Συρίγου (1585-1663), Νικολάου Βουλγάρεως (1681), Πατριάρχου Κων-σταντινουπόλεως Καλλινίκου του Γ΄ του εκ Ζαγοράς (1713-1791), Κων-σταντίνου Δαπόντε (1795), Θεοφίλου Καμπανίας (1799) κ.α.

β) Τη χειρόγραφη παράδοση των λειτουργικών βιβλίων διαδέχθηκαν τα έντυπα βιβλία από τα τέλη του 15ου αι. και κυρίως από τις αρχές του 16ου αι. Πρώτα εκδόθηκε το ψαλτήριο (1481) στο Μιλάνο και εν συνεχεία στη Βενετία (1486). Μετά το ψαλτήριο κυκλοφόρησε το Ωρολόγιο, τον Αύγουστο του 1509. Το έτος 1526 εκδίδεται στη Βενετία το Ευχολόγιο, και το 1525 το Πεντηκοστάριο. Το έτος 1545 έχουμε και την έντυπη έκδοση του σπουδαίου μοναχικού Τυπικού του Αγίου Σάββα. Μεταξύ των ετών 1526 - 1533 πρωτοεκδίδονται τα Μηναία.

Οι έντυπες εκδόσεις των λειτουργικών βιβλίων που γίνονται κυρίως στη Βενετία από σημαντικούς εκδότες, όπως π.χ. Νικόλαος Γλυκός, Νικόλαος Σάρος, Δημήτριος και Πάνος Θεοδοσίου, Ευγένιος Περδικάρης κ.α. Η σημασία των αναντίρρητα είναι μεγάλη διότι συνέβαλαν στη διάδοση των λειτουργικών κειμένων. Υπήρξαν όμως και πολλά προβλήματα όπως ο έλεγχος των εκδόσεων εκ μέρους των Λατίνων, οι ανταγωνισμοί μεταξύ των εκδοτών, αλλά και η παρείσφρηση πολλών λαθών, για τη διόρθωση των οποίων φρόντιζαν διάφοροι επιμελητές και διορθωτές, όπως οι Ιωάννης Ναθαναήλ, Καισάριος Δαπόντε, Βαρθολομαίος Κουτλουμουσιανός κ.α. [5].

γ) Από τις λειτουργικές καινοτομίες που πεαρείσφρυσαν στα έντυπα λειτουργικά βιβλία είναι η εκ δυτικών λειτουργικών προτύπων διασωθείσα ακολουθία του Νεκρωσίμου Ευχελαίου στις πρώτες εκδόσεις του Μεγάλου Ευχολογίου (1526,

1544, 1555, 1559, 1570). Ο αγιασμός επίσης των σκευών και των εικόνων, που υπάρχει ακόμη στο εν χρήσει Ευχολόγιο, ως πράξη ευλαβείας, δεν είναι σύμφωνος με την ορθόδοξη παράδοση. Η φράση «*Μεταβαλών τω Πνεύματί σου τω αγίω...*», που επισυνάπτεται στο «*ενισχυθέν υπέρ του κόσμου ζωής*» της Αναφοράς του Μεγάλου Βασιλείου, δεν υπάρχει στα αρχαία χειρόγραφα [6].

Την περίοδο της Τουρκοκρατίας σημάδεψαν και έριδες για λειτουργικά ζητήματα. Η πρώτη έριδα που δημιουργήθηκε, στο Άγιον Όρος μάλιστα, ήταν περί της Ιεράς Προσκομιδής, και συγκεκριμένα «*περί του ποία είναι τα δεξιά του αγίου άρτου, όταν το θέτη ο ιερεύς εις το άγιον δισκάριον...*». Κατά μίαν άποψη που είχε διατυπωθεί στο έντυπο Ευχολόγιο του 1609 τα δεξιά του αμνού, όπου τοποθετείται η μερίδα της Θεοτόκου, είναι το μέρος της δεξιάς χειρός του ιερέα, καθώς αυτός λειτουργώντας βλέπει προς το θυσιαστήριο. Απάντηση στο θέμα έδωσε ο ιερομόναχος Θεόκλητος, εκκλησιάρχης και δομέστιχος της Μονής των Ιβήρων, υποστηρίζοντας ακριβώς το αντίθετο. Η άποψη αυτή που θεολογικά είναι ακριβής διατυπώνεται και στο εν χρήσει Ευχολόγιο.

Το δεύτερο ζήτημα που απασχόλησε την Ορθόδοξη Εκκλησία κατά το 17ο αι. ήταν και αυτό της περί μετουσίωσης η μεταβολής των τιμών δώρων κατά την τέλεση της θείας Ευχαριστίας. Το πρόβλημα δημιούργησε η Ομολογία Κυρίλλου του Λουκάρεως, η οποία έκανε δεκτό τον όρο μετουσίωση, προερχόμενο από τη Δύση, και δη τη Λατινική Ομολογία πι-στεως του 1274 που αποδίδεται στον Μιχαήλ Η΄ Παλαιολόγο. Ο όρος αυτός θέτει σε αμφισβήτηση το πραγματικόν της μεταβολής του άρτου και του οίνου σε σώμα και αίμα Χριστού. Οι Κολλυβάδες και άλλοι Ορθόδοξοι συγγραφείς τον δέχθηκαν, αλλά με ορθόδοξη έννοια όπως τον όρο μεταβολή, που σημαίνει ότι «*αληθώς και πραγματικώς και ουσιωδώς γίνεται ο μεν άρτος αυτό το αληθές του Κυρίου σώμα, ο δ΄ οίνος αυτό του Κυρίου αίμα*» [7].

Ένα τρίτο θέμα που ταλάνισε για αρκετό καιρό την ειρήνη στο Άγιον Όρος και γενικότερα την Εκκλησία είναι η περί μνημοσύνων έριδα. Στην άποψη που διατυπώθηκε από μοναχούς της Σκήτης της Αγίας Άννης (από το 1754) ότι τα μνημόσυνα πρέπει να τελούνται την Κυριακή, οι Κολλυβάδες, με ιστορικά και θεολογικά επιχειρήματα, αντέταξαν ότι η ημέρα των μνημοσύνων είναι το Σάββατο, ημέρα κατά την οποία η Εκκλησία πενθεί τους κεκοιμημένους. Το πρόβλημα αντιμετωπίστηκε συμβιβαστικά από το Οικουμενικό Πατριαρχείο [8]. Ανάλογης σπουδαιότητας για τη λειτουργική μας παράδοση ήταν και η περί συνεχούς μεταλήψεως διαφωνία και «ετεροδιδασκαλία» πάλι στο Άγιον Όρος με εμπλεκόμενους τους Κολλυβάδες. Το Περί συνεχούς μεταλήψεως κείμενο του Μακαρίου Νοταρά και Νικοδήμου Αγιορείτου, που πρωτοκυκλοφόρησε ανωνύμως το έτος 1783, αλλά και το έργο των Ιεροδιακόνου Νεοφύτου Κουσοκαλυβίτου Περί της συνεχούς μεταλήψεως, σχετίζονται και δίδουν ακριβώς απάντηση σ' αυτό το ζήτημα [9].

δ) Τόσο στο Άγιον Όρος, όσο και εκτός αυτού, κατά τη μεταβυζαντινή περίοδο, αναπτύχθηκε η υμνογραφία με αντικείμενο τους Νεομάρτυρες και όχι μόνο. Από τους πρώτους υμνογράφους αυτής της εποχής είναι ο Πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως Γεννάδιος, ο οποίος μεταξύ των άλλων συνέταξε και κανόνα στον άγιο Γρηγόριο τον Παλαμά. Στην περιοχή των Αγράφων προβάλλουν τη λειτουργική υμνογραφία με ύμνους για παλαιούς αγίους και νεομάρτυρες οι Αναστάσιος ο Γόρδιος, Διονύσιος ο εκ Φουρνά κ.α. [10] Από τους Αγιορείτες υμνογράφους οι πλέον γνωστοί είναι ο Ιάκωβος Νεοσκητιώτης και άγιος

Νικόδημος ο Αγιορείτης [11].

Από τα παραπάνω έγινε, πιστεύουμε, αντιληπτό ότι κατά τα δύσκολα χρόνια της δουλείας η θεία Λατρεία συνέβαλε καθοριστικά στην πνευματική ζωή του ορθόδοξου λαού· «Οι πιστοί συγκρατούνται εις την ορθόδοξον πίστιν των με την Λατρείαν» [12]. Συνεχίσθηκε η βυζαντινή παράδοση μέσα από την ερμηνεία της θείας Λειτουργίας. Τα θεολογικά ρεύματα αποτυπώνονται και σε ορισμένα από τα υπομνήματα αυτά, αλλά και στις πρώτες έντυπες λειτουργικές εκδόσεις. Η Λατρεία ενοποιείται με τα νέα έντυπα λειτουργικά βιβλία, παρατηρούνται καινοτομίες στη λειτουργική τάξη και μέσα από τις λειτουργικές έριδες αναζητούνται τα ορθόδοξα πρότυπα και οι πηγές της παράδοσής μας. Με τη νέα επίσης υμνογραφική παραγωγή αναδεικνύεται η τιμή των νεομαρτύρων η οποία καλλιεργεί το μαρτυρικό φρόνημα, ενισχύει την πίστη και στηρίζει τον πιστό στην αλήθεια και την εμπειρία της Ορθόδοξης Εκκλησίας. Γενικότερα η λειτουργική ζωή κατά την περίοδο της Τουρκοκρατίας έχει καθοριστικό ρόλο στην εθνική αφύπνιση και τον πνευματικό στηριγμό του υπόδουλου τότε γένους μας [13].

Παραπομπές:

- 1. Κωνσταντίνου Βακαλόπουλου, *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού*, τομ. Β΄, Θεσσαλονίκη 1964, τομ. Β΄, σσ.250-251 και τομ. Δ΄, σ. 309.**
 - 2. Ιωάννου Ναθαναήλ, *Η θεία Λειτουργία μετά εξηγήσεων διαφόρων διδασκάλων, άσπερ μετήνεγκεν εις την κοινήν γλώτταν Ιωάννης ιερέυς ο Ναθαναήλ...*, Βενετία 1574, σ.αα.**
 - 3. Ελένης Μελικίδου, *Η δημώδης μετάφραση του Βίου του αγίου Φιλαρέτου του ελεήμονος. Συμβολή στη μεταφραστική κίνηση του 16ου και του 17ου αι.*, Διδακτορική διατριβή, Θεσσαλονίκη 1977.**
 - 4. Παναγιώτη Ι. Σκαλτσή, «Ιεουργοί και Φιλοθεάμονες». *Κεφάλαια Ιστορίας και Θεολογίας της Λατρείας*, εκδ. Δέσποινα Κυριακίδη, σσ.749-750, 785-803.**
- Παναγιώτη Ι. Σκαλτσή, ό.π., σσ.751-767.**
Παναγιώτη Ι. Σκαλτσή, ό.π., σσ.767-770.
Παναγιώτη Ι. Σκαλτσή, ό.π., σσ.774-778.
- Βλ. Νικοδήμου Σκρέττα (Αρχιμ.), *Η θεία Ευχαριστία και τα προνόμια της Κυριακής κατά τη διδα-σκαλία των Κολλυβάδων*, Θεσσαλονίκη 22008. Βλ. και Παναγιώτη Ι. Σκαλτσή, ο.π., σσ.777-778.**
- Για την πατρότητα και σχέση αυτών των κειμένων βλ. Νικοδήμου Σκρέττα (Αρχιμ.), ό.π., σσ.315-318· π. Βασιλείου Καλλιακμάνη, *Θεολογικά ρεύματα στην Τουρκοκρατία*, Θεσσαλονίκη 2009.**

Συμεών Α. Πασχαλίδη, «Μεταβυζαντινοί υμνογράφοι εξ Αγράφων (17ος-19ος αι.)», εν *Επιστημονική Επετηρίδα Θεολογικής Σχολής. Τμήμα Ποιμαντικής και Κοινωνικής Θεολογίας* 10 (2005) 99-129.

Βλ. Παντελή Πάσχου, «Υμνογραφία και υμνογράφοι στο Άγιον Όρος», εν *Άγιον Όρος. Φύση-Λατρεία-Τέχνη, Α΄ τόμος [Θησαυροί του Αγίου Όρους]*, Θεσσαλονίκη 2001, σσ.215-222· Συμεών Α. Πασχαλίδη, *Το υμνολογικό έργο των Κολλυβάδων. Συμβολή στη μελέτη της αγιολογικής γραμματείας κατά την περίοδο της Τουρκοκρατίας*, εκδ. Βάνιας, Θεσσαλονίκη, 2007· Παταπίου μοναχού Καυσοκαλυβίτου.

Ιωάννου Α. Αναστασίου, «Αι Ενορίαι της ελληνικής Εκκλησίας κατά την διάρκειαν του ιη΄ αιώνος», εν *Επιστημονική Επετηρίδα Θεολογικής Σχολής* 22 (1977)19.

Παναγιώτη Ι. Σκαλτσή, *ό.π.*, σ.784.

<https://bit.ly/3jjS1AC>